

رابطه عزاداری امام حسین(ع) با رشد فضایل در جامعه

چکیده

فاطمه پاکدامن^۱

این مقاله به بررسی رابطه عزاداری امام حسین(ع) با رشد فضایل در جامعه پرداخته است. هدف اصلی این پژوهش، تحلیل تأثیرات اجتماعی و اخلاقی مراسم عزاداری بر توسعه و تقویت ارزش‌های انسانی و فضایل اخلاقی در میان افراد جامعه است. عزاداری امام حسین(ع) به عنوان یکی از مراسم مذهبی و فرهنگی در جامعه اسلامی، نه تنها یک عمل دینی است بلکه یک فرصت برای ترویج ارزش‌های انسانی و اخلاقی نیز محسوب می‌شود. این مراسم می‌تواند به تقویت فضایل اخلاقی و انسانی در جامعه کمک کند. این موضوع تأثیر بسزایی بر ارزش‌ها و اخلاقیات و روابط اجتماعی جامعه دارد. تحقیقات دقیق و عمیق در این زمینه می‌توانند به ما کمک کنند تا بهتر بفهمیم که چگونه عزاداری امام حسین(ع) می‌تواند به ترویج فضایل انسانی و اخلاقی در جامعه کمک کند و چگونه می‌تواند به ارتقای و رشد فضایل در جامعه منجر شود. در این تحقیق به شیوه توصیفی-تحلیلی استفاده شده است و به روش کتابخانه‌ای می‌باشد. این روش شامل مطالعه متون دینی و تاریخی، تحلیل محتوای سخنرانی‌ها و مقالات مرتبط، و کتاب‌های مختلف می‌باشد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که عزاداری امام حسین(ع) به عنوان یک سنت مذهبی، نقش مهمی در تقویت فضایل اخلاقی و اجتماعی در جامعه ایفا می‌کند. این مراسم‌ها به عنوان فضایی برای همبستگی اجتماعی و انتقال ارزش‌های انسانی عمل می‌کنند و می‌توانند به کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی و تقویت روابط بین فردی کمک کنند.

کلیدواژه: امام حسین(ع)، عزاداری، فضایل، رشد، جامعه

^۱ حوزه ریحانه النبی مارلیک؛ سطح دو، استاد رضازاده/استاد حمیدی

مقدمه

عزاداری یا سوگواری، رفتار و مراسمی آیینی است که با انگیزه‌های دینی در سوگ و عزای بزرگان دین، از جمله معصومان (علیهم‌السلام) و به‌ویژه امام حسین (علیه‌السلام) انجام می‌شود. مبنای مشروعیت عزاداری در اسلام فطرت انسانی بوده و دارای ریشه قرآنی است. به گواهی منابع روایی و تاریخی، عزاداری برای سیدالشهدا (علیه‌السلام) سابقه‌ای به درازای تاریخ اسلام دارد و به حیات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) برمی‌گردد بطوری که سیره و سنت قولی و فعلی همه معصومین بر برپایی عزاداری ابی عبدالله الحسین (علیه‌السلام) به عنوان یکی از راه‌های احیاء نهضت کربلا بوده است.

عزاداری امام حسین (ع) نقش مهمی در رشد فضایل و کرامت‌های انسانی و الهی در جامعه دارد. از طریق مشارکت در این مناسک مذهبی، قدرت اخلاقی جامعه آشکارا احساس می‌شود. هنگامی که افراد در سوگواری امام حسین گرد هم می‌آیند، مسائل اخلاقی بی‌شماری را دسته‌جمعی تجربه می‌کنند و در عمل به آنها می‌پردازند و موجب پرواز روحی و آرامش روانی می‌شود که با اشک ریختن در مجالس عزاداری به دست می‌آید. این پرواز روحی ریشه‌های تمام فضایل و رزائل اخلاقی را در روح و روان افراد و جامعه دگرگون می‌کند. افراد با حالت‌های عرفانی و پرواز روحانی یاران امام حسین آشنا می‌شوند. در واقع، برانگیختن یک نوع حالت روحی که از نیروی اخلاقی و عرفانی سرچشمه می‌گیرد، کارکرد واقعی این مناسک است. بنابراین عزاداری سبب کمال انسان و رشد فضایل اخلاقی در جامعه می‌شود.

در پیشینه این تحقیق می‌توان به کتاب «عزاداری امام حسین (ع): کارکردها، شبهات، آسیب‌ها؛ «مجتبی حیدری» نگارنده در کتاب حاضر به بررسی و تحلیل کارکردهای عزاداری، بیان برخی از شبهات مطرح درباره آن و نیز مهم‌ترین آسیب‌های راه‌یافته به آن پرداخته است و یافته‌های آن را در قالب کتاب، در معرض دید خوانندگان و علاقه‌مندان به معارف اهل‌بیت و سوگواران آن امام بزرگ، قرار داده است. پیشینه تحقیق در این زمینه نشان می‌دهد که عزاداری امام حسین (ع) نه تنها یک عمل مذهبی است، بلکه به عنوان یک پدیده اجتماعی و فرهنگی می‌تواند تأثیرات عمیقی بر رشد فضایل اخلاقی و اجتماعی در جامعه داشته باشد. این تحقیقات به ما کمک می‌کنند تا درک بهتری از نقش عزاداری در تقویت هویت دینی، همبستگی اجتماعی و ترویج ارزش‌های انسانی به دست آوریم و زمینه‌ساز مطالعات بیشتر در این حوزه باشیم.

۱- مفاهیم

در ذیل به برخی از مفاهیم کلیدی مقاله از جمله عزاداری، رشد، جامعه پرداخته می شود؛

۱-۱- عزاداری

«عزاء» مصدر عزا و عزای به معنای صبر و شکیبایی بر مصیبت و اندوه^۱ و عزاداری به معنای ماتم‌داری، ذکر مصیبت، تعزیت، زاری و سوگواری^۲ است. مراد از عزاداری در فرهنگ دینی، طلب تسلی از مصائب و صبرکردن بر حزن به سبب اسناددادن امر به سوی خدای عزوجل است.^۳ عزاداری در عرف شیعی به همان معنای لغوی و عمدتاً در سوگواری شهادت معصومان(ع)، به‌ویژه شهادت امام‌حسین(ع) و شهدای کربلا به کار می‌رود.^۴

۱-۲- رشد

رشد در لغت به معنی راه‌یابی، راه یافتن به مقصد، رسیدن به واقع و از گمراهی به راه آمدن می‌باشد. هم‌چنین ثبات و استقامت نیز از معانی رشد شمرده شده است. این کلمه در مقابل «غی»، به معنی انحراف پیدا کردن از حقیقت و دور شدن از واقع به کار می‌رود. راشد و رشید، اسم فاعل و وصف از آن است که دلالت بر استواری و پا برجا بودن، می‌کند. کلمه‌ی مرشد نیز از همین ماده گرفته شده است که به معنی راهنما و نشان دهنده راه می‌باشد.^۵ در لسان العرب می‌نویسد: «رشد در مقابل ضلال و گمراهی است.»^۶

دیدگاه مشهور بین فقها، رشد را به معنی اصلاح امور مالی و توان تدبیر در این زمینه می‌داند. رشید هم کسی است که دارای این صفت باشد. مرحوم محقق حلی می‌گوید: «دومین شرط که برای

^۱ مسعود، الرائد فرهنگ الفبایی عربی - فارسی، ج ۲، ص ۱۱۸۴

^۲ دهخدا، لغتنامه، ج ۱۰، ص ۱۳۹۸۵

^۳ ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۵؛ معلوف، المنجد فی اللغة، ج ۱، ص ۵۰۴

^۴ علوی، عزاداری رسانه پایدار شیعه، ص ۸۷

^۵ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج ۲، ص ۱۰۴۴؛ فیومی، مصباح المنیر، ج ۱، ص ۲۲۷؛ حسن‌زاده‌آملی و

جعفری‌تبریزی، معلوف، فرهنگ فارسی جامع نوین، ج ۱، ص ۶۷۸؛ طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۷۹

^۶ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۷۵

واگذاری اموال کودک به او نیاز است، رشد است که به معنی اصلاح امور مالی است.^۱ این عبارت در کلمات بسیاری از فقها^۲ دیده می‌شود.

۱-۳-جامعه

واژه جامعه از نظر لغوی اسم فاعل مؤنث از مصدر «جمع» و به معنای گردآورنده، فراهم کننده و جمع کننده است.^۳

مفهوم «جمع» به معنای گردآوری و فراهم کردن را در آیات زیادی می‌توان دید؛ مانند «وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ»^۴ «يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ»^۵ و «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ»^۶ این واژه در زبان عربی قدیم صرفاً کاربردی لغوی داشته، به معنای اصطلاحی و رایج آن ارتباطی ندارد. در قرآن نیز واژه جامعه و همخانواده‌های آن به مفهوم رایج و اصطلاحی آن نیامده است.

اصطلاح جامعه در میان دانشمندان اجتماعی از پر ابهام‌ترین و کلی‌ترین واژگان است. ابهام مزبور تا جایی گسترش یافته که گاه با واژگانی مانند «ملت»؛ «امت» و مفاهیمی دیگر و حتی با اصطلاح تمدن به معنای «مجموعه‌ای گسترش یافته در دوره‌ای قابل ملاحظه از زمان» نیز مترادف شده است و گاه برخی عالمان اجتماعی آن را صرفاً بر اجتماعات بزرگ اطلاق کرده‌اند و جوامع کوچک تر را که به مرحله مدنیت نرسیده‌اند، جماعت، گروه، دسته و... نامیده‌اند،^۷ بنابراین دستیابی به تعریفی روشن و جامع و مانع، دشوار می‌نماید و به رغم کاربردهای فراوانش این مفهوم هنوز تعریفی مورد اتفاق نیافته است.^۸

^۱ محقق حلی، شرائع الاسلام، ج ۲، ص ۸۵.

^۲ علامه حلی، تحریر الاحکام الشرعیة، ج ۲، ص ۵۳۵؛ مقدس اردبیلی، مجمع الفائدة والبرهان، ج ۹، ص ۱۹۴؛ فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، التنقیح الرائع، ج ۲، ص ۱۸۱

^۳ دهخدا لغت نامه، ج ۵، ص ۶۴۸۹، «جامعه»

^۴ قیامت، آیه ۹

^۵ سوره قیامت، آیه ۹

^۶ قیامت، آیه ۱۷

^۷ گیدنز، جامعه شناسی، ص ۲۰۱

^۸ ساروخانی، دائرة المعارف علوم اجتماعی، ص ۷۴۵

۱-۴- فضیلت

«فضیلت» واژه‌ای عربی از ریشه فضل است. در مورد معنای «فضل» برخی از لغت‌شناسان عرب معنایی از آن ارائه نکرده‌اند و در مورد دلیل آن گفتند که چون معنای آن معلوم و برای همگان شناخته شده است،^۱ اما در مورد معنای «فضیلت»، اندیشمندان لغوی آن را به مطلق زیادی،^۲ یا زیاده‌تر شدن از حد متوسط^۳ و نیز ضد و خلاف «نقص» و «نقصه»^۴ معنا کرده‌اند. برخی نیز بر این باورند که «فضل» زیادی از حد میانه است و در امور پسندیده به کار می‌رود و در امور ناپسند و مذموم، «فضول» به کار می‌رود.^۵ فضیلت را نیز به درجه بالایی از فضل نیز معنا کرده‌اند.^۶

۲- تأثیر عزاداری بر جامعه

در روایات سفارش به عزاداری و گریه در مصیبت اهل بیت (علیهم‌السلام)، مخصوصاً امام حسین (علیه‌السلام) تأکید فراوانی شده است و از آنجایی که معصومین (علیهم‌السلام)، انسان را به کار بی‌په‌وده دعوت و امر نمی‌کند مسلماً عزاداری بر حضرات معصومین دارای فلسفه‌های سازنده و تربیتی متعددی می‌باشد، که در ادامه به چند نمونه از تأثیر عزاداری بر جامعه اشاره می‌شود:

۲-۱- یادآوری ارزش‌ها

در هر جامعه ارزشهایی وجود دارد که گاهی ناخودآگاه فراموش می‌گردد و زمانی آگاهانه وانهاده می‌شود. ارزشهای حاکم در جامعه اسلامی بیشتر همان ارزشهای دینی اند که از متن داده‌های وحیانی برآمده‌اند نه یافته‌های عقلانی خام همانند سکولاریسم. راههای زیادی برای یادآوری این ارزش‌های در گزاره‌های دینی وجود دارد که سوگواری امام حسین (ع) یکی از عینی‌ترین و مؤثرترین راه‌ها به شمار می‌رود. «عملکردهای مذهبی مانند تشریفات و مناسک و نه باور داشته‌ها، اهمیت بنیادین دارند. آدمیان به مناسک و مراسم بیشتر توجه دارند تا آموزه‌های مذهبی. برای شناخت

^۱ فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۴۳

^۲ ابو الحسین، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۵۰۸

^۳ اصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن، ص ۶۳۹

^۴ جوهری، الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۵، ص ۱۷۹۱

^۵ همان، ص ۶۳۹

^۶ همان، ج ۷، ص ۴۳

این وضعیت پس از شهادت مولود کعبه علی علیه السلام به مراتب بدتر گردید؛ زیرا معاویه یکه تاز میدان بدعت و انحرافات شد و جامعه اسلامی را به سوی بی دینی سوق داد تا جایی که ارزش های معنوی و الهی کم رنگ، دنیا و دنیاگرایی ترویج و انباشت ثروت، ارزش گشت و دنیاطلبان و زراندوزان بر بیت المال مسلمانان مسلط شدند و خلعت فرمان روائی به دوش ناهلانی چون عمروعاص ها گذاشته شد. در چنین احوالی است که امام حسین علیه السلام خود را مکلف به قیام می داند؛ چرا که از پیامبراکرم صلی الله علیه و آله شنیده است: هرکس چنین اوضاع و احوالی را ببیند و درصدد دگرگونی آن برنیاید و با قول و فعلش اعتراض نکند، شایسته است که خدا چنین کسی را به آن جایی که ظالمان و تغییردهندگان دین خدا را می برد، ببرد.^۱

از این روست که امام حسین علیه السلام اراده اصلاح جامعه نبوی و امر به معروف و نهی از منکر می کند و می فرماید: «انما خرجت لطلب الاصلاح فی امه جدی، ارید أن آمر بالمعروف و أنهی عن المنکر...»^۲ با این هدف، راه دشت نینوا را پیش می گیرد و در سرزمین تفتیده طف، خون پاک خویش را برای آبیاری درخت نوپای اسلام هدیه می کند تا بدین وسیله اسلام ناب را از دست ناهلان نجات داده و راه انحراف را مسدود و مسیر حق را به بندگان خدا نشان دهد.

شهید مطهری در این باره می فرماید:

«ژان پل سارتر می گوید: من کاری که می کنم ضمناً جامعه خود را به آن کار ملتزم کرده ام، و راست هم هست هر کاری شما بکنید، کار بد یا خوب، جامعه خود را به آن کار ملتزم کرده اید خواه ناخواه کار شما موجی به وجود می آورد، تعهدی برای جامعه ایجاد می کند، بایدی است برای خود شما و بایدی است برای اجتماع؛ یعنی هر کاری ضمناً امر به اجتماع است و این که تو هم چنین کن.»^۳

^۱ طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۳۰۴

^۲ خوارزمی، مقتل الحسین، ج ۲، ص ۲۷۳

^۳ مطهری، مجموعه آثار، ص ۲۵۴

نتیجه گیری

عزاداری برای امام حسین (علیه السلام) تأثیرات عمیق و چندجانبه‌ای بر جامعه اسلامی دارد. این مراسم‌ها به یادآوری و احیای ارزش‌های دینی و اجتماعی کمک کرده و به مردم امکان می‌دهد تا ارزش‌های فراموش‌شده را شناسایی کنند. عزاداری به حفظ دین و آموزه‌های دینی کمک کرده و باورها را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌سازد. این عمل به ایجاد همبستگی و هماهنگی میان افراد جامعه کمک می‌کند و آن‌ها را به مسائل اجتماعی و کلان سوق می‌دهد.

عزاداری همچنین پیروان اهل بیت (علیهم السلام) را با الگوهای انسانی پیشرو همسو می‌کند و ارزش‌های انسانی و اخلاقی را تقویت می‌کند. این مراسم احساسات مذهبی را در افراد برمی‌انگیزد و به آن‌ها کمک می‌کند تا نسبت به خداوند و آموزه‌های دین خود احساس خضوع و خشوع کنند. در نهایت، عزاداری نه تنها یک عمل عاطفی و احساسی است، بلکه ابزاری قدرتمند برای تقویت هویت اجتماعی، مذهبی و فرهنگی در جامعه اسلامی محسوب می‌شود و نقش مهمی در حفظ و گسترش ارزش‌های انسانی و دینی ایفا می‌کند.

عزاداری امام حسین (ع) تأثیرات عمیقی بر رشد فضایل جامعه دارد که شامل پیشرفت‌های علمی، اقتصادی و اجتماعی است. این مراسم نه تنها به افزایش آگاهی و اطلاعات کمک می‌کند، بلکه موجب تحرک و سرزندگی اجتماعی نیز می‌شود. عزاداری‌ها، با توجه به معیارهای ارزشی کربلا، به پیشرفت‌های معنوی و اخلاقی نیز دامن می‌زنند و ارزش‌های اخلاقی را در میان سوگواران تقویت می‌کنند. این مراسم به سامان‌دهی روابط اجتماعی کمک کرده و پیوندهای مختلف میان افراد را تقویت می‌کند. همچنین، عزاداری روحیه شهادت‌طلبی را احیا می‌کند و جامعه را به سمت جاودانگی از طریق ارزش‌های معنوی هدایت می‌نماید. نظارت اجتماعی نیز از دیگر آثار این عزاداری‌هاست که با ترویج امر به معروف و نهی از منکر، به بهبود رفتارهای اجتماعی و فردی کمک می‌کند. در نهایت، عزاداری امام حسین (ع) به عنوان ابزاری مؤثر برای ایجاد وحدت و همبستگی در جامعه، به تداوم و تقویت ارزش‌های اسلامی و انسانی می‌انجامد.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه، شرح سيد على نقى فيض الاسلام، تهران: انتشارات فيض الاسلام، ۱۳۶۶ش.

۱. ابن بابويه، محمد بن على، **من لا يحضره الفقيه**، تهران دارالكتب الاسلاميه ۱۳۸۵ش
۲. ابن قتيبه، عبدالله بن مسلم، **عيون الأخبار**، بيروت، دار الكتب العلميه، منشورات محمد على بيضون، ۱۴۱۸ق
۳. ابن قولويه، محمد بن جعفر، **كامل الزيارات**، پنجم، قم، وجداني، ۱۳۶۵ش
۴. ابن منظور، محمد بن مكرم، **لسان العرب**، بيروت، دار إحياء التراث العربى، ۱۴۰۸ق
۵. ابو الحسين، احمد بن فارس بن زكريا، **معجم مقائيس اللغة**، قم، دفتر تبليغات اسلامي، چاپ اول، ۱۴۰۴ق
۶. اصفهاني، حسين بن محمد راغب، **مفردات ألفاظ القرآن**، لبنان، سوريه، دار العلم، الدار الشاميه، چاپ اول، ۱۴۱۲ق
۷. بروس كوئن، **درآمدی بر جامعه شناسی**، ترجمه محسن ثلاثي، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۰ش
۸. جعفریان، رسول، **تأملی در نهضت عاشورا**، قم:مورخ، ۱۳۸۶ش
۹. جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربيه**، بيروت، دار العلم للملايين، چاپ اول، ۱۴۱۰ق
۱۰. حسن زاده آملی، حسن؛ جعفری تبریزی، محمدتقی، **لویس معلوف، فرهنگ فارسی جامع نوین**، مترجم: احمد سیاح، تهران، اسلام، ۱۳۸۷ش
۱۱. حلی، جعفر بن حسن، **شرائع الاسلام**، تهران: استقلال، ۱۴۰۹ق
۱۲. حلی، حسن بن یوسف، **تحریر الاحکام الشرعیه**، قم: موسسه الامام الصادق(ع)، ۱۴۲۱ق
۱۳. خمینی، روح الله، **صحیفه امام**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۰ش
۱۴. خمینی، -کشف اسرار، تهران، بی تا.

۱۵. خوارزمی، موفق بن احمد، **مقتل الحسین**، تحقیق محمد السماوی، قم، انتشارات انوارالمهدی، ۱۴۲۳ق
۱۶. دهخدا، علی اکبر، **لغتنامه دهخدا**، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش
۱۷. دورکیم، امیل، **صور بنیانی حیات دینی**، ترجمه باقر پرهام، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۱ش
۱۸. صدوق، محمدبن علی، **امالی صدوق**، بیروت، اعلمی، بی تا.
۱۹. صدوق، محمدبن علی، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۴۰۶ق
۲۰. طبری، محمدبن جریر، **تاریخ طبری**، قاهره، مطبعة الاستقامة، ۱۹۳۹م
۲۱. طریحی فخرالدین، **مجمع البحرين**، تهران : مرتضوی، ۱۳۶۲ش
۲۲. عاملی، محمدحسن، **وسائل الشیعه**، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، بی تا.
۲۳. علامه کاشف الغطاء، **سیاسة الحسینیة**، دوست محمدی، هادی، مراسم حسینی گویاترین زبان دل، شیواترین بیان عشق، مجله درسهای از مکتب اسلام، آبان ۱۳۶۱، شماره ۲۶۰، قم.
۲۴. علوی، رسول، **عزاداری رسانه پایدار شیعه**، فرهنگ کوثر ۱۳۸۸ شماره ۸۰
۲۵. عمید، حسن، **فرهنگ فارسی عمید**، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ش
۲۶. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، **التنقیح الرائع**، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، ۱۴۰۴ق
۲۷. فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، قم، هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
۲۸. فیومی، احمد بن محمد، **مصباح المنیر**، قم، مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۱۴ق
۲۹. کاشف الغطاء، **سیاسة الحسینیة**، دوست محمدی، هادی، مراسم حسینی گویاترین زبان دل، شیواترین
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، تصحیح علی اکبر غفاری، سوم، تهران، اسلامیه، ۱۴۰۷ق
۳۱. کلینی، محمدبن یعقوب، **فروع کافی**، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷
۳۲. گیدنز، آنتونی، **جامعه شناسی**، حسن چاوشیان، تهران، نی، ۱۳۸۶ش

۳۳. متقی، حسام الدین، **کنز العمال**، بیروت، مؤسسه رسالت، ۱۹۸۹م
۳۴. محمودی، محمدباقر، **عبرات المصطفین فی مقتل الحسین**، قم، مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه، ۱۴۱۷ق
۳۵. مسعود، جبران، **الرائد فرهنگ الفبایی عربی - فارسی**، مشهد، به نشر وابسته به آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳ش
۳۶. مطهری، مرتضی، **مجموعه آثار**، قم، انتشارات صدرا، ۱۳۸۰ش
۳۷. معلوف، لوئیس، **المنجد فی اللغة**، لبنان، دار المشرق، ۲۰۰۰م
۳۸. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، **مجمع الفائدة والبرهان**، قم، فقه الثقلین، ۱۳۸۷ش
۳۹. مقرر، سید عبدالرزاق، **چهره خونین حسین**، ترجمه: عزیزالله عطاردی، تهران، انتشارات جهان، ۱۳۶۸ش
۴۰. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، **مجله معرفت**، قم، قم، بلوار امین، بلوار جمهوری، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (قدس)، ۱۳۸۶ش
۴۱. همیلتون، ملک، **جامعه شناسی دین**، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: انتشارات تبیان، ۱۳۷۷ش